

โขน

โขน เป็นนาฏศิลป์ชั้นสูงที่เก่าแก่ของไทย มีมานานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ตามหลักฐานจากจดหมายเหตุของลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศส สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กล่าวถึงการเล่นโขนว่าเป็นการเต้นออกท่าทางเข้ากับเสียงซอ และเครื่องดนตรีอื่น ๆ ผู้เต้นสวมหน้ากากและถืออาวุธ โขนเป็นที่รวมของศิลปะหลายแขนง คือ โขนนำวิธีเล่น และวิธีแต่งตัวบางอย่างมาจากการเล่นชกนาटकติกดาบรพร โขนนำท่าต่อสู้อัดโขน ท่ารำท่าเต้นมาจากกระบี่กระบอง และโขนนำศิลปะการพากย์การเจรจา หน้าพาทย์เพลงดนตรี การแสดงโขน ผู้แสดงสวมศีรษะ คือ หัวโขน ปิดหน้าหมด ยกเว้นเทวดา มนุษย์ และมเหสี ธิดา พระยาโยักษ์ มีต้นเสียง และลูกคู่ร้องบทให้มีคนพากย์ และเจรจาให้ด้วย เรื่องที่แสดงนิยมแสดงเรื่องรามเกียรติ์ และอุณรุฑ ดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดงโขนในช่วงปีพาทย์

ประวัติความเป็นมา

โขน เป็นจุดศูนย์รวมของศาสตร์และศิลป์หลากหลายแขนง เช่น วรรณกรรม วรรณศิลป์ นาฏศิลป์ คีตศิลป์ หัตถศิลป์ โดยนำเอาวิธีเล่นและการแต่งตัวบางชนิด มาจากการเล่นชกนาटकติกดาบรพร ลักษณะสำคัญอยู่ที่ผู้แสดงต้องสวมหัวโขน ซึ่งเป็นเครื่องสวมครอบหุ้มตั้งแต่ศีรษะถึงคอ เจาะรูสองรูบริเวณดวงตาให้สามารถมองเห็น แสดงอารมณ์ผ่านการรำร่า สร้างตามลักษณะของตัวละครนั้น ๆ เช่น ตัวโยักษ์ ตัวลิง ตัวเทวดา ฯลฯ ตกแต่งด้วยสี ลงรักปิดทอง ประดับกระจก บ้างก็เรียกว่าหน้าโขน

ในสมัยโบราณ ตัวพระและตัวเทวดาต่างสวมหัวโขนในการแสดง ต่อมาภายหลัง มีการเปลี่ยนแปลงไม่ต้องสวมหัวโขน คงใช้ใบหน้าจริงเช่นเดียวกับละคร แต่งกายแบบเดียวกับละครใน เครื่องแต่งกายของตัวพระ และตัวยักษ์ในสมัยโบราณมักมีสองสี คือ สีหนึ่งเป็นสีเลื้อย อีกสีหนึ่งเป็นสีแบนโดยสมมุติแทนเกราะ เป็นลายหมุนประเภทลายพุ่ม หรือลายกระจังตาอ้อย ส่วนเครื่องแต่งกายตัวลิงจะเป็นลายวงทักซิณวารรต โดยสมมุติเป็นขนของลิงหรือหมี ดำเนินเรื่องด้วยการกล่าวคำนำเล่าเรื่องเป็นทำนอง เรียกว่า พากย์อย่างหนึ่ง กับเจรจาเป็นทำนองอย่างหนึ่ง ใช้กาพย์ยานี และกาพย์ฉับมีผู้ให้เสียงแทน เรียกว่า ผู้พากย์และเจรจา มีต้นเสียง และลูกคู่ร้องบทให้ ใช้วงปี่พาทย์เครื่องห้าประกอบการแสดง นิยมแสดงเรื่องรามเกียรติ์ และอุณรุท

ปัจจุบันสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ มีหน้าที่หลักในการสืบทอดการฝึกหัดโขน และกรมศิลปากร มีหน้าที่ในการจัดการแสดง

โขน จัดเป็นนาฏกรรมที่มีความเป็นศิลปะเฉพาะของตนเอง ไม่ปรากฏชัดเจนแน่นอนว่าคำว่า “โขน” ปรากฏขึ้นในสมัยใด แต่มีการเอ่ยถึงในวรรณคดีไทย เรื่อง ลิลิตพระลอ กล่าวถึงโขนในงานแสดงมหรสพ ระหว่างงานพระศพของพระลอ พระเพื่อน และพระแพง ว่า “ขยายโรงโขนโรงรำ ทำระทราวเทียน” โดยมีข้อสันนิษฐานคำว่าโขนนั้น มาจากคำและความหมายในภาษาต่าง ๆ ดังนี้

โขน ในภาษาเบงกาลี ซึ่งปรากฏคำว่า “โฆละ” หรือ “โฆล” (บางครั้งสะกดด้วย ห เป็นคำว่า “โฆพะ” หรือ “โฆพ”) เป็นชื่อเรียกของเครื่องดนตรีประเภทหนึ่งชนิดหนึ่งของฮินดู ลักษณะ และรูปร่างคล้ายคลึงกับตะโพนของไทย ไม่มีขาตั้ง ทำด้วยดิน ไม่มีสายสำหรับถ่วงเสียง มีเสียงดังค่อนข้างมาก จัดเป็นเครื่องดนตรีที่ได้รับความนิยมในแคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย ใช้สำหรับประกอบการละเล่นชนิดหนึ่ง เรียกว่า ยাত্রาหรือละครเร่ ที่คล้ายคลึงกับละครชาตรี สันนิษฐานว่าเครื่องดนตรีชนิดนี้เคยถูกนำมาใช้ประกอบการเล่นนาฏกรรมชนิดหนึ่ง จึงเรียกว่า โฆล ตามชื่อของเครื่องดนตรี

โขน ในภาษาอิหร่าน มีที่มาจากคำว่าชูรัต ความ หมายความว่าถึง ตึกตาหรือหุ่น ซึ่งใช้สำหรับประกอบการแสดง โดยมีผู้ขับร้อง และให้เสียงแทนตัวหุ่น เรียกว่า ความ หรือโขน มีความคล้ายคลึงกับผู้พากย์ และผู้เจรจาของการแสดงโขนในปัจจุบัน

โขน ในภาษาเขมร เป็นการกล่าวถึงโขนในพจนานุกรมภาษาเขมร หมายความว่าถึง ละคร แต่เขียนแทนว่าละโขน หมายถึง การแสดงมหรสพอย่างหนึ่ง จากข้อสันนิษฐานต่าง ๆ ยังไม่สามารถสรุปได้ว่าโขนเป็นคำมาจากภาษาใด

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๕ ระบุความหมายของโขนว่า “โขน” หมายถึง การเล่นอย่างหนึ่งคล้ายละครรำ มักเล่นเรื่องรามเกียรติ์โดยผู้แสดงสวมหัวจำลองต่าง ๆ ที่เรียกว่า “หัวโขน” หรือหมายความว่า ไม้ที่ต่อเสริมหัวเรือท้ายเรือให้งอนเขี้ยวขึ้นไป ที่เรียกว่า “โขนเรือ” หรือใช้สำหรับเรียกเรือชนิดหนึ่งที่มีโขนว่า “เรือโขน” เช่น เรือโขนขนาดใหญ่ น้อย เหลือหลาย (ลิลิตพยุหยาตรา) หรือ หมายความว่า ไม้ประกับหัวท้ายส่วนสุดโค้งของรางระนาด ฆ้องวง หรือส่วนปลายสุดของซอด้วง

ในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้มีการกล่าวถึงโขนโดยลาลูแบร์เอาไว้ว่า “โขนนั้น เป็นการร้ายรำเข้า ๆ ออก ๆ หลายคำรบตามจังหวะขอ และเครื่องดนตรีอย่างอื่นอีกผู้แสดงนั้นสวมหน้ากาก (หัวโขน) และถืออาวุธ แสดงบทหนักไปในทางสู้รบกันมากกว่าจะเป็นการร้ายรำ และการแสดงส่วนใหญ่จะหนักไปในทางโลดเต้น แผ่นผืนโจนทะยาน และวางท่าอย่างเกินสมควรแล้ว นาน ๆ ก็จะหยุดเจรจาออกมา สักคำสองคำ หน้ากาก (หัวโขน) ส่วนใหญ่นั้นน่าเกลียด เป็นหน้าสัตว์ที่มีรูปพรรณ วิตถาร (ลิง) หรือไม่เป็นหน้าปิศาจ (ยักษ์)” ซึ่งเป็นการแสดงความเห็นต่อมหรสพในอดีตของชาวไทยในสายตาของชาวต่างประเทศ

แต่เดิมนั้นการแสดงโขนจะไม่มีการสร้างฉากประกอบการแสดงตามท้องเรื่อง การดำเนินเรื่องราวต่าง ๆ เป็นแบบจินตนาการถึงฉากหรือสถานที่ในเรื่องราวเอง การจัดฉากการแสดงโขนเกิดขึ้นครั้งแรกสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ โดยที่ทรงคิดสร้างฉากประกอบการแสดงโขนบนเวทีขึ้นคล้ายกับการแสดงละครดึกดำบรรพ์ที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงคิดขึ้น การแสดงโขนโดยทั่วไปนิยมแสดง เรื่อง “รามเกียรติ์” กรมศิลปากรเคยจัดแสดง เรื่อง “อุณรุฑ” แต่ไม่เป็นที่นิยมเท่าเรื่องรามเกียรติ์ที่นำมาแสดงโขนนั้นมีหลายสำนวน ทั้งที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะบทในสมัยรัตนโกสินทร์

นิยมแสดงตามสำนวนของรัชกาลที่ ๒ ที่กรมศิลปากรปรับปรุงเป็นชุดเป็นตอนเพื่อแสดงโขนฉาก ก็เดินเรื่องตามสำนวนของรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๖ ก็เคยทรงพระราชนิพนธ์บทร้อง และบทพากย์ไว้ถึง ๖ ชุด คือ ชุดสี่ดาหาย ชุดเผาองกา ชุดพิเภกถูกขับ ชุดจองถนน ชุดประเดิมศึกองกา และชุดนาคบาศ

ประเภทของโขน

ประเภทของโขน แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. โขนกลางแปลง
๒. โขนโรงนอก หรือโขนนั่งราว
๓. โขนหน้าจ้อ
๔. โขนโรงใน
๕. โขนฉาก

๑. **โขนกลางแปลง** คือ การเล่นโขนบนพื้นดิน ณ กลางสนาม ไม่ต้องสร้างโรงให้เล่น นิยมแสดงตอนยกทัพรบกัน โขนกลางแปลงได้วิวัฒนาการมาจากการเล่นชกนาคศึกดำบรรพ์ เรื่อง กวนน้ำอมฤต เรื่องมีอยู่ว่าเทวดา และอสูรใครจะเป็นอมตะ จึงไปพูลพระนารายณ์ พระนารายณ์จึงแนะนำให้กวนน้ำอมฤต โดยใช้เขามนทศิรีเป็นไม้กวน เอาพระยาวาสูกีรีเป็นเชือกพันรอบเขา เทวดาชักทางหาง หมุนเขาไปมา พระยาวาสูกีรีพันพิษออกมา พระนารายณ์เชิญให้พระอิศวรดื่มพิษนั้นเสีย พระอิศวรจึงมีศอสีนิลเพราะพิษไหม้ ครั้นกวนต่อไปเขามนทศิรีทะลุลงไปใต้โลก พระนารายณ์จึงอวตารเป็นเต่าไปรองรับเขามนทศิรีไว้ ครั้นได้น้ำอมฤตแล้วเทวดา และอสูรแย่งชิงน้ำ

อมฤตกันจนเกิดสงคราม พระนารายณ์จึงนำน้ำอมฤตไปเสีย พวกอสูรไม่ได้ดื่มน้ำอมฤตก็ตายในที่รบเป็นอันมาก เทวดาจึงเป็นใหญ่ในสวรรค์ พระนารายณ์เมื่อได้น้ำอมฤตไปแล้ว ก็แบ่งน้ำอมฤตให้เทวดา และอสูรดื่ม พระนารายณ์แปลงเป็นนางงามรินน้ำอมฤตให้เทวดา แต่รินน้ำธรรมดาให้อสูร ฝ่ายราหูเป็นพี่น้องกับพระอาทิตย์และพระจันทร์ แต่ราหูเป็นอสูร ราหูเห็นเทวดาสดชื่นแข็งแรงเมื่อได้ดื่มน้ำอมฤต แต่อสูรยังคงอ่อนเพลียอยู่ เห็นผิดสังเกต จึงแปลงเป็นเทวดาไปปะปนอยู่ในหมู่เทวดา จึงได้ดื่มน้ำอมฤตด้วย พระอาทิตย์และพระจันทร์จึงแอบบอกพระนารายณ์ พระนารายณ์โกรธมากที่ราหูตบตาพระองค์ จึงขว้างจักรไปตัดกลางตัวราหู ร่างกายท่อนบนได้รับน้ำอมฤตก็เป็นอมตะ แต่ร่างกายท่อนล่างตายไป ราหูจึงเป็นยักษ์มีกายครึ่งท่อนราหูโกรธ อาฆาตพระอาทิตย์และพระจันทร์มาก พบที่ไหนก็อมทันที เกิดเป็นราหูอมจันทร์หรือจันทร์คราส และสุริยคราส ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้ามาเทศนาให้ราหูเลิกพยาบาทจองเวร ราหูจึงได้คลายพระอาทิตย์ และพระจันทร์ออก

การเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ เล่นในพิธีอินทราภิเษก มีปรากฏในกฎมณเฑียรบาล สมัยกรุงศรีอยุธยา โขนกลางแปลงนำวิธีการแสดง คือ การจัดกระบวนทัพ การเดินประกอบหน้าพาทย์ มาจากการเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ แต่เปลี่ยนมาเล่นเรื่องรามเกียรติ์ เล่นตอนฝ่ายยักษ์ และฝ่ายพระรามยกทัพรบกัน จึงมีการเดินประกอบหน้าพาทย์ อาจมีบทพาทย์ และเจรจาบ้างแต่ไม่มีบทร้อง

๒. โขนโรงนอก หรือโขนนั่งราว เป็นการแสดงบนโรงมีหลังคา ไม่มีเตียงสำหรับตัวโขนนั่ง แต่มีราวพาดตามส่วนยาวของโรงตรงหน้าฉาก (ม่าน) มีช่องทางให้ผู้แสดงเดินได้รอบราวแทนเตียง มีการพากย์ และเจรจา แต่ไม่มีการร้อง ปี่พาทย์บรรเลงเพลงหน้าพาทย์ มีปี่พาทย์ ๒ วง เพราะต้องบรรเลงมาก ตั้งหัวโรงท้ายโรง จึงเรียกว่าวงหัวและวงท้าย หรือวงซ้ายและวงขวา วันก่อนแสดงโขนนั่งราวจะมีการโหมโรงให้พวกโขนออกมากระทุ้งเส้าตามจังหวะเพลง พอจบโหมโรงก็แสดงตอนพิราพออกเที่ยวป่า จับสัตว์กินเป็นอาหาร พระรามหลงเข้าสวนพวาทองของพิราพ แล้วก็หยุดแสดง พักนอนค้างคืนที่โรงโขน รุ่งขึ้นจึงแสดงตามเรื่องที่เตรียมไว้ จึงเรียกว่า “โขนนอนโรง”

๓. โขนหน้าจอ คือ โขนที่เล่นตรงหน้าจอ ซึ่งเดิมเขาชิงไว้สำหรับเล่นหนังใหญ่ ในการเล่นหนังใหญ่นั้น มีการขีดหนังใหญ่อยู่หน้าจอผ้าขาว การแสดงหนังใหญ่มีศิลปะสำคัญ คือ การพากย์ และเจรจา มีดนตรีปี่พาทย์ประกอบการแสดง ผู้ขีดตัวหนังต้องเดินตามลีลา และจังหวะดนตรี นิยมแสดงเรื่องรามเกียรติ์ต่อมามีการปล่อยตัวแสดง

ออกมาแสดงหนังจ้อ แทนการเชิดหนังในบางตอน เรียกว่า “หนังติดตัวโขน” มีผู้นิยมมากขึ้น เลยปล่อยตัวโขนออกมาแสดงหน้าจ้อตลอด ไม่มีการเชิดหนังเลยจึงกลายเป็นโขนหน้าจ้อ และต้องแขวะจ้อเป็นประตูออก ๒ ข้าง เรียกว่า “จ้อแขวะ”

๔. โขนโรงใน คือ โขนที่นำศิลปะของละครในเข้ามาผสม โขนโรงในมีปีพาทย์บรรเลง ๒ วงผลัดกัน การแสดงก็มีทั้งออกทำรำเต้น มีบทพากย์ และเจรจาตามแบบโขนกับนำเพลงขับร้อง และเพลงประกอบกิริยาอาการของดนตรีแบบละครใน และมีการนำระบำรำฟ้อนผสมเข้าด้วย เป็นการปรับปรุงให้วิวัฒนาการขึ้นอีก การผสมผสานระหว่างโขนกับละครในสมัยรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ ทั้งมีราชกวีภายในราชสำนักช่วยปรับปรุงขัดเกลา และประพันธ์บทพากย์บทเจรจาให้ไพเราะสละสลวยขึ้นอีก โขนที่กรมศิลปากรนำออกแสดงในปัจจุบันนี้ ก็ใช้ศิลปะการแสดงแบบโขนโรงในไม่ว่าจะแสดงกลางแจ้งหรือแสดงหน้าจ้อก็ตาม

๕. โขนฉาก เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีผู้คิดสร้างฉากประกอบเรื่องเมื่อแสดงโขนบนเวที คล้ายกับละครดึกดำบรรพ์ ส่วนวิธีแสดงดำเนินเช่นเดียวกับโขนโรงใน แต่มีการแบ่งเป็นชุดเป็นตอน เป็นฉาก และจัดฉากประกอบตามท้องเรื่อง จึงมีการตัดต่อเรื่องใหม่ไม่ให้ย้อนไปย้อนมา เพื่อสะดวกในการจัดฉาก กรมศิลปากรได้ทำบทเป็นชุด ๆ ไว้หลายชุด เช่น ชุดปราบกานาสูร ชุดโมยราพสะกดทัพ ชุดนางลอย ชุดนาคบาท ชุดพรมหาสมุทร ชุดศึกวิรุญจำบัง ชุดทำลายพิธีหุงน้ำทิพย์ ชุดลีดาลุยไฟ และปราบบรลัยกัลป์ ชุดหนุมานอาสา ชุดพระรามเดินดง ชุดพระรามครองเมือง

วิธีดูโขน

โขนเป็นละครใบ้ โดยเฉพาะโขนกลางแปลง ผู้ดูจึงต้องดูการแสดงท่าทางซึ่งจะบอกความหมาย ความรู้สึก ความคิด ความประสงค์ต่าง ๆ ได้ทุกอย่าง ท่าทางที่โขนแสดงออกย่อมสัมพันธ์กับดนตรี ฉะนั้น หน้าพาทย์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการแสดงโขนจึงมีความสำคัญมาก เช่น เพลงกราวนอก กราวในที่ใช้ในเวลาจัดทัพ แสดงให้เห็นความเข้มแข็งคึกคักของทหาร ท่าทางของผู้แสดง ก็แสดงให้เห็นความเข้มแข็งคึกคัก กระหึ่ม องอาจ กล้าหาญ ความพร้อมเพรียงของกองทัพหรือเพลงเชิด และท่ารบก็แสดงให้เห็นการรุก ไล่ หลบหลีก ปิดป้อง และหลอกล่อต่าง ๆ

เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการเล่นโขน

หากจะพูดถึงความงดงามของการแสดงโขนไทยนั้น นอกจากท่วงท่า และลีลาที่สวยงามในการแสดง เครื่องแต่งกาย และเครื่องประดับที่ดูสวยงามจับตาต้องใจแล้ว ยังมีสิ่งที่มีคนสังเกตเห็นอยู่เสมอ นั่นก็คือดนตรี และเพลงบรรเลงในการประกอบการแสดง โดยวงดนตรีที่ใช้ในการบรรเลงประกอบการแสดงโขน คือ วงปี่พาทย์ ประกอบด้วย ปี่ ระนาด ฆ้อง กลอง ตะโพน แต่หากแสดงในงานใหญ่ ๆ ที่ต้องใช้จำนวนมากในการแสดงก็อาจจะมีการขยายวงปี่พาทย์ เป็นวงปี่พาทย์เครื่องคู่ หรือวงปี่พาทย์เครื่องใหญ่ก็ได้ บางยุคสมัยก็อาจจะมีการจัดเป็นวงปี่พาทย์เครื่องห้าตามแต่ฐานะของผู้จัดงาน

เพลงประกอบการแสดงโขน แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. เพลงหน้าพาทย์

เพลงหน้าพาทย์เป็นเพลงที่ใช้ในการบรรเลงเพื่อประกอบฉากปฏิกิริยาอาการ และการแสดงท่าทางต่าง ๆ ของตัวละคร มักจะไม่มีบทร้อง แต่จะใช้ท่วงทำนองในการดำเนินกิริยา โดยเพลงหน้าพาทย์ที่ใช้ประกอบท่วงท่ากิริยานั้นมีมากมายหลากหลายเพลง โดยมีทั้งเพลงที่ใช้ในการประกอบกิริยาออกจากโรงพิธีสำคัญ และเพลงที่ใช้ในการประกอบกิริยาการเข้าโรงพิธีสำคัญ เป็นต้น

๒. เพลงร้อง

เพลงร้องเป็นเพลงที่มักจะให้อารมณ์ และสื่อความหมายที่แตกต่างกัน บางเพลงอาจจะใช้การร้องอย่างเดียวโดยไม่มีดนตรีประกอบใด ๆ แต่อาจจะมี การสร้างจังหวะจากเครื่องดนตรีประเภทกรับหรือฉิ่ง หรือเป็นเพลงแบบร้องลำลอง ร้องคลอ การบรรจูป้องร้องตามทำนองเพื่อสื่ออารมณ์ในแต่ละฉากละตอนนั้น มีความสำคัญ และยังสามารถใช้ได้มีโอกาสต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการแสดงอารมณ์ โศกเศร้าเสียใจ หรืออารมณ์โกรธเคือง เป็นต้น

เพลงและดนตรีนั้น เป็นส่วนประกอบที่สำคัญสำหรับทุก ๆ การแสดง เพราะจะช่วยให้ผู้ชมการแสดงมีความเพลิดเพลิน และคล้อยตามไปกับอารมณ์ ของตัวละครได้ง่ายดายมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะช่วยให้การชมการแสดงมีความสุข สนุกสนาน และเข้าถึงการแสดงได้มากยิ่งขึ้น

คุณค่าของโขน

คุณค่าความเป็นไทย นักท่องเที่ยวจะได้เห็นถึงความเป็นไทย เพราะโขนจะเป็นการแสดงเรื่องราวเกียรติ การบอกเล่าเรื่องราวเกียรติผ่านการแสดง ที่เรียกว่า โขนของไทยนั้นแสดงให้เห็นการแต่งกาย รูปแบบการแสดง การดำเนินเรื่องราว และบุคลิกของตัวละครจะมีรูปแบบเฉพาะตัว คือ ไม่เหมือนโขนชาติอื่น คุณค่าความบันเทิงแบบไทย เนื่องจากการแสดงโขนใช้เสียงระนาดเป็นพระเอก เสียงของระนาดได้ตอกย้ำความเป็นไทยอย่างชัดเจน เพราะเป็นเครื่องดนตรีที่อยู่คู่กับศิลปะการแสดงของไทยมาช้านานแล้ว

ขอขอบคุณข้อมูล และที่มาของภาพ :

คุณค่าของโขน. จาก, <https://paweenhut.files.wordpress.com/๒๐๑๒/๐๘/๑๖/eob๙๘๒eob๘๘๒eo b๘๙๙-๑๐๑.pdf>

เครื่องดนตรีและเพลงที่ใช้ประกอบการเล่นโขน. จาก, <https://๑๑๕๐๓sahawat.wordpress.com/๒๐๑๖/๑๑/๐๙/blog-post-title-๓/>

เครื่องดนตรีและเพลงที่ใช้ประกอบการเล่นโขน. จาก, <https://gusedenfon.wordpress.com>

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๕. ความหมายของโขน.

เพลงและดนตรีที่ใช้ประกอบการเล่นโขน. จาก, <https://khonperformance.com>

ภาพการแสดงโขน. จาก, <https://www.sanook.com/campus/๑๓๙๑๗๙๗/>

ภาพการแสดงโขน. จาก, istockphoto

วิธีดูโขน. จาก, http://www.digitalschool.club/digitalschool/art/art๔_๑lesson๖/Art/web๒.php

เรียบเรียงโดย นางสาวสนธยา ศรีสมปอง
สถาบันศิลปวัฒนธรรมเฉลิมพระเกียรติ มหาวิทยาลัยรามคำแหง